

УДК 346.544.2(477)

Б.В. ДЕРЕВ'ЯНКО, Донецький юридичний інститут МВС України

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII СТОЛІТТІ

Ключові слова: суб'єкт господарювання, українські землі, сфера освіти, послуги, історико-правовий етап, обов'язковість освіти, правовий статус, спеціалізовані ВНЗ

Визначення правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти та правового статусу суб'єктів, що надають такі послуги і мають публічно-приватні інтереси, неможливе без ретроспективного аналізу правового регулювання надання послуг у сфері освіти.

Формування правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти і правового статусу суб'єктів господарювання, які ці послуги надають, як в європейських країнах, так і в Україні відбувалося впродовж кількох століть з початку епохи Середньовіччя; у XVIII та XIX століттях воно мало свої особливості; найбільш активізувалося у XX та XXI століттях. Зміни, що відбуваються у регулюванні діяльності у сфері освіти, потребують свого дослідження і прогностичного аналізу. Такі зміни повинні бути прогнозованими та проходити під контролем держави. Прогнозування розвитку законодавства і господарської практики з надання послуг у сфері освіти у XXI ст. можливе на основі аналізу попередніх етапів. І взагалі, необхідно визначити самі ці етапи та особливості діяльності з надання послуг у сфері освіти на кожному з них. Етапи формування правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти і правового статусу суб'єктів господарювання, що ці послуги надають, від утворення середньовічної держави Київська Русь до кінця XVII ст. було визначе-

но у попередніх роботах, як і дано характеристику їм. Тому є логічним розгляд особливостей правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях у XVIII ст. та визначення характеристик цього етапу.

Дослідженню питань історичного розвитку законодавства і практики надання послуг у сфері освіти приділяли увагу вітчизняні і російські вчені, посилення на роботи яких є у статті: І. Задерейчук, А. Красюк, І. Черказнянова, О. Чорний, Р. Шаповал, В. Яремчук та ін. Проте їх дослідження більшою мірою стосувалися окремого періоду часу, окремого регіону України чи окремого навчального закладу (далі – НЗ). Комплексного дослідження правового регулювання надання послуг у сфері освіти протягом XVIII ст. з визначенням особливостей цього етапу становлення та розвитку не проводилося. Отже, ціллю статті є загальна характеристика діяльності суб'єктів господарювання, що надавали послуги у сфері освіти на українських землях у XVIII ст., а також визначення особливостей історико-правового етапу процесу формування правового статусу суб'єктів з надання послуг у сфері освіти, який тривав у цей час.

Новизна статті міститься у виокремленні історико-правового етапу процесу формування правового статусу суб'єктів з надання послуг у сфері освіти від початку XVIII ст. (з отримання у 1701 р. Києво-Могилянською академією статусу ВНЗ) до початку XIX століття (до початку реформи 1802–1804 років); наданні характеристики діяльності суб'єктів господарювання, що надавали послуги у сфері освіти на українських землях протягом цього етапу: витіснення українських НЗ угорськими, польськими та німецькими і їх підтримка лише українською церквою у західних українських землях; поява на південних українських землях принципу обов'язковості освіти, принесеного німецькими колоністами; поява перших НЗ, що готували вузькопрофільних фахових спеціалістів (морських та кораблебудівельних училищ), які постали прикладом для утворення спеціалізованих НЗ уже у XIX та XX століттях.

На особливості розгляду впливає той факт, що сучасні українські землі у XVIII ст. знаходилися у складі різних держав, у яких по-різному відбувалося становлення сфери освіти і різні особливості мав правовий статус суб'єктів, що господарювали у цій сфері. Тому історико-правовий аналіз досліджуваних процесів буде проводитися із застосуванням територіального критерію (потрібно буде визначити особливості правового статусу НЗ у східній, західній та південній частині України). Крім цього, розвиток сфери освіти часто проходив під впливом різних релігійних конфесій та течій, а також під впливом поглядів представників різних народів та національностей, які проживали або колонізували сучасні українські землі й утворювали власні НЗ, що також треба враховувати при розгляді (треба застосувати так звані «релігійний (церковний) критерій» та «національний критерій»). Сфера освіти уже у XVIII ст. спрямовувалася на підготовку фахівців для певних галузей та сфер господарства (спеціалізований (професійний) критерій). За допомогою застосування цих критеріїв буде проведено діалектичний аналіз становлення та розвитку сфери освіти та її правового забезпечення протягом XVIII ст.

Впродовж попередніх періодів у козацьку епоху на українських землях було утворено значну кількість НЗ різного рівня від братських і церковних шкіл та бурс до ВНЗ, схожих із провідними європейськими (початок XVIII ст. ознаменувався отриманням у 1701 р. Києво-Могилянською академією статусу вищої освітньої установи). Особливістю сфери надання послуг у сфері освіти на тогочасних українських землях була можливість представників майже усіх верств населення отримати якісну як для тих часів освіту. Однак про запровадження принципу обов'язкового навчання на українських землях мова тоді ще не йшла. Українські землі постійно знаходилися у стані війни, значну частину населення склали безправні селяни, міське населення через політичну та військову нестабільність не могло накопити значні фінансові ресурси, необхідні для розвитку освіти, науки та культури.

Проте у країнах, що мали відносну стабільність у політиці та економіці уже перед XVIII ст. було зроблено перші кроки у напрямі запровадження обов'язкової освіти. Так, за часів коли в Європі та на українських землях відбувалося становлення університетів, у 1619 р. у Веймарському шкільному статуті вперше було сформульовано принцип обов'язкового навчання. Детальне правове регулювання системи освіти було розроблено та закріплено в шкільному регламенті Пруссії 1763 р. Цим НПА держава зобов'язувала батьків забезпечити відвідування НЗ дітьми у віці від 5 до 13–14 років. У випадку відсутності дітей на заняттях без поважних причин на батьків накладався грошовий штраф, встановлювалося платне навчання. Водночас, держава створювала гарантовані механізми доступу до освіти дітям із малозабезпечених сімей. Так, закріплювалася норма, яка зобов'язувала вносити кошти за навчання дітей бідних батьків за рахунок церкви або громадської каси [1]. Ці правила німецькі колоністи пізніше, якраз починаючи з XVIII ст. перенесли і на терени Російської імперії (у першу чергу, на українські землі). У ході реформації було закладено найважливіший принцип системи освіти – обов'язкове навчання хлопчиків і дівчат. Завдяки цьому в кожному поселенні створювалася школа, де діти німецьких колоністів та інших мешканців сіл у Південній Україні вивчали Біблію і водночас вчилися читати і писати [2, с.215–216; 3, с.43]. В українських селах далеко не всі діти відвідували НЗ. Політика царських урядів Російської імперії намагалася усілякими способами послабити переважаюче за чисельністю українське населення. У тому числі робилося це за рахунок надання всіляких пільг іноземним колоністам, які у значній кількості заселяли переважно південь сучасної України.

У перші десятиліття після початку колонізації німцями українських земель маніфест від 22.07.1763 р. «Про дозвіл всім іноземцям, що в Росію приїздять, селитися в тих губерніях, в яких вони побажають, та про дарування їм прав» забезпечував реалізацію колоністами

права на освіту. У 1819 р. (уже у XIX ст.) влада додатково наділила німецьке духівництво повноваженнями, пов'язаними з управлінням усіма процесами, які виникали в діяльності шкіл. Насамперед, держава у виданих НПА закріплювала винятково за духівництвом: поперше, завідування сільськими школами; по-друге, здійснення повного контролю за діяльністю вчителів [4, с.36; 3, с.44].

Крім НЗ за етнічною ознакою з кінця XVIII ст. в українських землях у складі Російської імперії почали утворюватися спеціалізовані НЗ. Лише з останньої чверті XVIII ст. до початку XX ст. в Україні діяло більше 20 НЗ, орієнтованих на підготовку моряків для військового та комерційного флоту на Чорному морі [5, с.250]. Утворення таких НЗ спиралося на практичний досвід. У другій половині XVII ст. будівництво козацьких суден і човнів було на значно вищому рівні, ніж у Московському царстві. А початки морської освіти в Україні були задовго до появи на її теренах НЗ російської системи підготовки спеціалістів морського флоту [5, с.257–258]. Завдяки цьому без надмірних зусиль російському уряду вдалося відкрити велику кількість НЗ, що спеціалізувалися на підготовці моряків. В останню чверть XVIII ст. було відкрито Херсонський морський кадетський корпус. А пізніше на його основі було відкрито Чорноморське штурманське училище та училище корабельної архітектури [5, с.251]. Херсонський морський кадетський корпус розглядається як вище й провідне училище, орієнтоване на забезпечення командного складу для морських сил на Чорному морі [5, с.254]. У 30–50-х роках XIX століття почало діяти Херсонське училище торговельного мореплавання. На початковому етапі його існування якісне набуття знань слухачами було ускладнено через недостатність фінансування, завантаженість програм та відсутність кваліфікованих викладачів [5, с.251–252]. Ці проблеми присутні на будь-якому етапі розвитку законодавства про надання послуг у сфері освіти. Проте значним позитивом є навіть сам факт відкриття таких вищих спеціалізованих НЗ.

Набагато пізніше внаслідок розвитку промисловості і загального підвищення рівня економічного розвитку України були відкриті: Харківський технологічний інститут (1884 р.); Київський політехнічний інститут (1898 р.); Катеринославське вище гірниче училище (1899 р.); Київський (1906 р.) і Харківський комерційні інститути. У 1915 р. у Харкові почав функціонувати евакуйований з Нової Олександрії сільськогосподарський інститут [6, с.45]. Їх поява та розвиток спиралися на досвід перших профільних НЗ, відкритих на Півдні України у XVIII ст.

Свої особливості мала організація діяльності НЗ у західних українських землях, що у різні часи входили до складу інших держав.

На момент приєднання до Австрійської імперії західноукраїнських земель (1772 р.) рівень освіти серед українського населення був вкрай низьким і підтримувався лише завдяки заходам національної української церкви (перш за все, української греко-католицької церкви). Велику роль в освітніх процесах нової доби відіграла діяльність Вищої наукової комісії у Відні (утворена у 1760 р.), завданням якої було керівництво середньою та вищою освітою, а реформа школи 1774 р. започаткувала створення системи державної освіти, що дала поштовх розвитку народного шкільництва.

Створена наприкінці XVIII ст. система освіти існувала без істотних змін до кінця XIX століття і складалася з таких ланок: початкової, середньої та вищої (університети, ліцеї, теологічні НЗ). Згадана реформа, а також законодавче визнання у 1787 р. «руської» мови як однієї з крайових мов, поклато початок поширенню в Галичині (до 1849 р. до її складу як Чернівецька округа входила і Буковина, яка згодом стала окремим Коронним краєм) початкових народних шкіл з українською мовою викладання. Середня ланка освіти – державні гімназії були лише німецькомовними. Інші місцеві провінційні мови, серед них і українська, вважалися для цього непридатними. У ВНЗ імперії традиційно навчання велося латинською, до якої додалася ще й німецька мова.

За австрійським зразком відбувалося й становлення освітньої системи в складовій імперії – Угорському королівстві, де згідно з «Положеннями про виховання і справи школи в Угорщині та в приєднаних до неї провінціях» (1777 р.) освітня система мала наступні ланки: народні школи, гімназії, академії та університети. Наприкінці XVIII ст. в Угорщині в якості обов'язкової активно запроваджується в освітній процес угорська мова. А вже на початку XIX століття австрійська та угорська частини імперії були поділені за адміністративним принципом на шкільні округи. До другої половини XIX століття на всі ланки освіти значний вплив мала духовна влада [7, с.64]. Зрозуміло, що українські НЗ не мали жодних прав і поступово витіснялися на території Західної України угорськими, румунськими, німецькими, польськими та іншими НЗ.

З 1849 р. відбуваються значні зміни у середній ланці освіти, в якій було виділено основні три типи: класичні гімназії (привілейовані, з вивченням двох античних мов), що давали виняткове право вступу до університетів, реальні гімназії й реальні школи з посиленням вивченням природничих дисциплін [7, с.65].

Отже, на початок XVIII ст. на українських землях уже існували НЗ різних типів. Складна політична та економічна ситуація призвела до того, що нові ВНЗ почали з'являтися лише у кінці XVIII ст., коли більшість території сучасної України увійшла до складу Російської імперії. У Західній Україні у XVIII ст. виникали ВНЗ найчастіше з німецькою або угорською мовами навчання, школи підтримувалися коштами місцевих громад та церков. Позитивом цього історико-правового етапу становлення законодавства про надання послуг у сфері освіти є принесення німецькими колоністами на українські землі сучасного півдня України принципу обов'язковості освіти, який отримав закріплення на наступних етапах розвитку законодавства про освіту в усій Російській імперії. Крім того, важливого значення набуло відкриття кількох НЗ, які готували кораблебудівників та моряків. Ця

подія стала знаковою і своїм прикладом відкрила шлях для утворення на наступних історичних етапах спеціалізованих ВНЗ. Цей етап тягнувся протягом століття в одні з найбільш тяжких часів для населення українських земель. Проте він є важливим, оскільки прямо вплинув (як негативно, так і позитивно) на наступні етапи. Завдяки визначенню загальної характеристики існування та діяльності суб'єктів господарювання, що надавали послуги у сфері освіти на українських землях у XVIII ст., характеристика ознак цього періоду сприятиме прогнозуванню розвитку сфери освіти та правового регулювання надання послуг у сфері освіти на сучасному етапі у XXI ст. Проте такий прогноз буде неповним без аналізу досліджуваних суб'єктів та явищ у XIX та XX століттях. Саме на визначення етапів становлення суб'єктів сфери освіти та розвитку законодавства про надання послуг у сфері освіти повинні спрямовуватися наступні найближчі дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черказьянова И. В. Немецкая дореволюционная школа Сибири: возникновение и проблемы развития / И. В. Черказьянова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://museum.omskelecom.ru/deutsche_in_sib/ВООК/school.htm.
2. Плева И. Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII в. / И. Р. Плева. – М. : Готика, 2000. – 444 с.
3. Задерейчук І. П. Правове регулювання розвитку освіти в німців півдня України наприкінці XVIII – на початку XX ст. / І. П. Задерейчук // Науковий вісник Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. – 2010. – № 2. – С. 42–51.
4. Красюк А. И. Из прошлого немецких колоний Украины / А. И. Красюк, Г. Ф. Кязымова, И. П. Серов, Э. Г. Плесская. – Одеса : Б.и., 1994. – Ч. 1. – 53 с.
5. Чорний О. Діяльність навчальних закладів морського профілю на півдні України в

останній чверті XVII – на початку XX ст.: історіографія проблеми / О. Чорний // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – 2009. – Вип. 12. – С. 250–262.

6. Шаповал Р. В. Становлення та розвиток освіти в Україні / Р. В. Шаповал // Наше право. – 2011. – № 1. – Ч. 1. – С. 43–48.

7. Яремчук В. Д. Забезпечення прав українців на національну освіту у державах, до складу яких входили етнічні українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття (друга пол. XVIII – поч. XX ст.) / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. – 2010. – № 1. – С. 62–72.

Дерев'янка Б. В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях у XVIII столітті / Б. В. Дерев'янка // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 201–205 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11dbvzuc.pdf>

Надана характеристика діяльності суб'єктів господарювання, які надавали послуги у сфері освіти на українських землях у XVIII столітті та визначені особливості цього історико-правового етапу процесу формування правового статусу суб'єктів з надання послуг у сфері освіти.

Дерев'янка Б.В. Историческое развитие правового регулирования предоставления услуг в сфере образования на украинских землях в XVIII веке

Дана характеристика деятельности субъектов хозяйствования, которые предоставляли услуги в сфере образования на украинских землях в XVIII веке и определены особенности этого историко-правового этапа процесса формирования правового статуса субъектов сферы образования.

Derevyanko B.V. Historical Development of the Legal Adjusting of Grant of Services in the Field of Education on Ukrainian Lands in XVIII Age

The research article is devoted to the description of activity of economic entities which gave services in education on the Ukrainian lands in XVIII age and determination the features of these historical and legal phases of the process of forming the legal status of entities providing services in education.